

Robert Brier

A másként gondolkodás neme. Emberi jogok, gender-történelem és az 1989-hez vezető út¹

A szovjet, lengyel és cseh nők az 1989 előtti disszidens csoportok aktív, de oldalvonalra szorított tagjai voltak. Ez nemcsak fenntartotta a hagyományos nemi szerepeket, de osztották ezt a felfogást azok a rezsimek is, amelyek ellen ezek a csoportok küzdöttek. A hagyományos nemi szerepek továbbélését pedig elfedte ezeknek a csoportoknak az emberi jogokról alkotott „köznyelviesített” eszméje.

A szovjet típusú kommunizmus közép- és kelet-európai összeomlását széles körben szokás úgy értelmezni, mint ami jelentős előrelépés volt afelé, hogy az emberi jogok váljanak az erkölcsiség és a tiltakozás globális nyelvén. De szinte senki sem tekint erre az összeomlásra úgy, mint ami a női jogok területén is sikert jelentett volna. Mary Kaldor brit békeaktivista számára például „a hidegháború utáni világnak az egyik leginkább figyelemre méltó vonása a férfiközpontúság” volt. „Ha bekapcsoltam a tévét, újra meg újra megütköztem a férfiak zárt sorain – férfi védelmi szakértők, férfi politikusok, férfi katonák, a Szovjetunió Kommunista Pártjának keményvonalas férfitagjai. Még Közép-Európa új demokráciáinak képviselői is mind férfiak voltak.”²

Amikor 1989 után a közép-és kelet-európai kormányokban és parlamentekben a nők száma jelentősen lecsökkent, az abortuszhoz való hozzáférést korlátozták, a gyermekgondozási létesítményeket pedig visszavágták, akkor „sok feminista tudós és aktivista – jegyezte meg Malgorzata Fidelis – leértékelően nyilatkozott a poszt-kommunista rendszerről, mondván, az különösen diszkriminatív a nőkkel szemben.”³

1Az eredeti szöveg hivatkozása: Brier, Robert. 2019. „[Gendering Dissent: Human Rights, Gender History and the Road to 1989.](#)” *Eurozine*, September 2. Köszönjük az *Eurozine* Szerkesztőségének, hogy hozzájárultak a szöveg magyar nyelvű közléséhez.

² Mary Kaldor: „After the Cold War”, *Feminist Review*, 39/1991, 109–114, 110f.

³ Malgorzata Fidelis: „Quelques réflexions sur la recherche à propos des femmes et du communisme en Europe de l’Est”, *Vingtième Siècle*, 126/2015, 15–31, 17. A fenti nézet mai

Többen úgy vélik, hogy ok-okozati kapcsolat volt aközött, hogy az 1989-es forradalmakban kiemelkedő szerepet játszottak az emberi jogok, és aközött, hogy ezek a forradalmak nem küzdöttek a nők jogaiért. Carola Sachse az emberi jogokról általában szólva azt jegyezte meg, hogy az emberi jogok nyelvezete a nők jogaiért küzdő aktivistákat szisztematikus hátrányba hozta. Egyrésről a nők jogaiért küzdő aktivistáknak magukévá kellett tenniük egy olyan emberi jogi nyelvezetet, ami az *egyéni* emberek univerzális *egyenlőségére* összpontosított, függetlenül azok nemi, rasszbéli és osztálybeli hovatartozásától. Másrészt ugyanezeknek az aktivistáknak ragaszkodniuk kellett ahhoz, hogy a nőknek mint *csoporthoz* kapcsolódóan sajátos *megkülönböztető* jegyei vannak, azért, hogy így láthatóvá tehessék az elnyomásnak a nők által elszenvedett formáit – a szexuális abúzusokat, a szexuális emberkereskedelmet, a diszkriminációt – mint az emberi jogok megsértését.⁴

Shana Penn a fentiekkel összhangban írja azt, hogy a disszidens mozgalmakban „széles körben elterjedt volt az a gondolkodás, hogy az emberi jogokra kell összpontosítani, és ez a szemlélet általában véve nem differenciált a nemek, etnikai és osztálybeli hovatartozásoknak tekintetében”, és hogy ezért a nők nem tudtak hangot adni az őket érintő ügyeknek.⁵ Madelain Hron a cseh női irodalomról szólva egyenesen azt írja, hogy a kommunizmus idején a nőknek „a nemükhöz kapcsolódó egyéni problémáit eltörölte az univerzális emberi jogok nyelvezete”.⁶

Az emberi jogoknak ez a paradoxona áll az itt következő tanulmány középpontjában. Azokra összpontosítok, akik mind az 1989-es forradalmaknak, mind az emberi jogok késő 20. századi felívelésének a központi szereplői voltak – az úgynevezett „disszidensekre”. Noha a nők igen aktív szerepet töltöttek be a disszidens mozgalmakban, mégis gyakran kisegítő, nemileg erősen kódolt és a férfiaknak alárendelt pozícióban voltak, és ezeket

példáihoz lásd a következő kiadványoknak az oroszországi és kelet-európai nőkről és a nemek közti viszonyokról szóló tematikus számait: *Feministische Studien* 7.1/1999, és *Signs* 29.3/2004. Friss, szintén kritikai értelmezéshez lásd Gesine Fuchs and Eva Maria Hinterhuber: „Komplexe Wechselbeziehungen: Geschlechterpolitik in Osteuropa”, *Femina Politica*, 24.2/2015, 9–28; Valentine M. Moghadam: “Gender and Revolutionary Transformation: Iran 1979 and East Central Europe 1989”, *Gender and Society* 9.3/1995, 328–358.

⁴ Vö. Carola Sachse: “Leerstelle: Geschlecht. Zur Kritik der neueren zeithistorischen Menschenrechtsforschung”, *L’Homme. Europäische Zeitschrift für Feministische Geschichtswissenschaft*, 25.1/2014, 103–122, 114f.

⁵ Shana Penn: „Analiza porównawcza działalności kobiet w czechosłowackich i polskich ruchach opozycji antykomunistycznej w latach 1968–1989, in Natalia Jarska i Jan Olszsek (red.), *Plać buntu: Kobiety w opozycji społecznej i opozycji w Polsce w latach 1944–1989 na tle porównawczym*, Warszawa, 2014, 355–370, 358, 8. lábjegyzet.

⁶ Madelaine Hron: „‘Word Made Flesh’: Czech Women’s Writing From Communism to Post-Communism”, *Journal of International Women’s Studies*, 4.3/2003, 81–98, 81.

a mozgalmakat a férfiak dominálták. Részben az emberi jogi nyelvezet volt a felelős azért, hogy fenntartotta vagy legalábbis elrejtette a nemek ezen hierarchiáit, de ebben a nyelvezetben inherensen nem volt semmi, ami lehetetlenné tette volna, hogy partikuláris csoportok érdekében használják fel. Az, hogy az emberi jogi nyelvezetet nem használták a nők jogainak előmozdítására, sokkal inkább azzal volt kapcsolatban, ahogyan a disszidensek és a nemzetközi támogatóik egyaránt „köznyelviesítették” ezt a szóhansználatot a hetvenes és nyolcvanas években. De ha az, hogy hogyan hozták létre az emberi jogok transznacionális és regionális köznyelveit, segít is megérteni azt, hogy miért nem használták az emberi jogokat arra, hogy a nemileg kódolt hierarchiákat támadják vele, ezeknek a hierarchiáknak a létezése a Szovjet Blokkra sajátosan jellemző tényezőkből eredt – egy kimondatlan megegyezésből a disszidensek és a rajtuk uralkodók közt a nemi szerepekről.

Az elmúlt években mind a kommunizmus gender-története, mind az emberi jogok története egyfajta egyre növekvő iparággá vált. De az előbbi nagyrészt az ötvenes évekre fókuszált, az utóbbi pedig nyomasztóan ignorálta a genderrel kapcsolatos kérdéseket.⁷ És míg lassanként felszínre kerül a másként gondolkodásnak egy differenciált társadalmi és kulturális története, ez is nagyrészt figyelmen kívül hagyja a másként gondolkodás nemét.⁸ Jelen cikk olyan területre merészkedik, amelyre a történészek még nem vetettek szemet. Fő célja, hogy bemutasson egy hipotézist, amely további kutatásokra ösztönözhet, és nem az, hogy vasszigorral következtetéseket vonjon le.

⁷ A közép-kelet-európai kommunizmus gender-történelmének friss és ragyogó példáihoz vö. Malgorzata Fidelis: *Women, Communism, and Industrialization in Postwar Poland*, Cambridge 2010; Katherine Lebow: *Unfinished Utopia: Nowa Huta, Stalinism, and Polish Society, 1949–56*, Ithaca, NY 2013, 97–123. A gender-perspektíva hiányához az emberi jogok történelmében vö. Sachse: „Leerstelle: Geschlecht”, lásd a 3. végjegyzetet. A két terület első összekötéséhez, de ami főleg az ötvenes és a hatvanas évekre koncentrál, vö. Celia Donert: „Women’s Rights in Cold War Europe: Disentangling Feminist Histories”, *Past & Present*, 218, suppl. 8 (2013), 180–202; Celia Donert: „From Communist Internationalism to Human Rights: Gender, Violence and International Law in the Women’s International Democratic Federation Mission to North Korea, 1951”, *Contemporary European History*, 25.2/2016, 313–333.

⁸ Kivételként lásd a Jarska és Olaszek szerkesztette *Pleć buntu* tanulmányait, lásd a 4. végjegyzetet; Agnes Arndt, Rote Bürger: *Eine Milieu- und Beziehungsgeschichte linker Dissidenz in Polen (1956–1976)*, Göttingen 2013; Jonathan Bolton: *Worlds of Dissent: Charter 77, the Plastic People of the Universe, and Czech Culture under Communism*, Cambridge, MA 2012; a szakirodalom áttekintéséhez vö. Robert Brier: „Gab es ostmitteleuropäische Dissidenz? Neuere Arbeiten zur Ideengeschichte und Lebenswelt unabhängiger Intellektueller in der Tschechoslowakei und Polen 1956–1981“, *Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung*, 64.3/2015, 402–410; Barbara J. Falk: „Resistance and Dissent in Central and Eastern Europe: An Emerging Historiography”, *East European Politics & Societies*, 25.2/2011, 318–360.

A másként gondolkodás gender-története

A „másként gondolkodás” [dissent] és a „disszidencia” [dissidence] terminusok a Közép- és Kelet-Európát kutató történészek körében némileg vitatottak.⁹ Kezdjük azzal, hogy nyugati címkék voltak, amelyeket sok független értelmiségi nem szeretett a közép-kelet-európai régióban. Továbbá az államszocialista társadalmak egy olyan dichotóm elképzelést implikáltak, amelyben csak a túlerőben lévő rendszer képviselői és az annak ellenálló kevés bátor ember volt releváns. A szélesebb társadalom tapasztalatát a rendszer iránti szolgálatkészségre és az apátiára redukálták ezek a címkék, miközben ma már széleskörű történeti kutatás mutatja ki, hogy a kommunista rendszerek történetét a társadalom sokkal nagyobb mértékben befolyásolta, mint a disszidensek kicsinyke csoportjai valaha is. De ezek a kutatások – épp annak révén, hogy rámutattak, hogy a kommunista pártállam struktúráin belül zajló társadalmi élet radikálisan komplexebb és dinamikusabb volt, mint ahogy azt a totalitarianizmus elmélete feltételezte – visszaigazolták, hogy igenis hasznos a „másként gondolkodás” terminus. Kelet-Európa és a Szovjetunió pártállamai képesek voltak komplex társadalmi dinamikákhoz idomulni, de nem tolerálhatták a politikai egyet-nem-értésnek – azaz a *másként gondolkodásnak* és a *disszidenciának* – a nyilvános és szándékos megnyilvánulását.¹⁰ Mindegy is, milyen egyszerűsítő értelmezések asszociálódtak a „másként gondolkodás” terminusával, ez a kifejezés nagyon is alkalmas azoknak a politikai gyakorlatoknak a leírására, amelyek a jelen cikk tárgyát képezik. Detlef Pollack és Jan Wielgohs nyomán ezért a „másként gondolkodást” avagy a „disszidenciát” úgy határozzuk meg, mint „mindazon diskurzusokat és cselekvéseket, amelyek kritikusak voltak a rezsimmel, és amelyek a pártállam hivatalos intézményein kívül alkották, vagy kívánták alkotni, a nyilvános politikai és kulturális kommunikáció egy autonóm szféráját, és miközben ezt tették, tagadták a rezsimnek azt az állítását, hogy a nyilvános életet teljes mértékben kontroll alatt tartja”.¹¹

A szovjet disszidens mozgalomnak és a lengyel Szolidaritás-mozgalom késői korszakának kivételével nem áll rendelkezésünkre a másként gondolkodás finoman árnyalt gender-története. Amit viszont biztosan tudunk, az arra enged következtetni, hogy a korabeli normákat tekintve (amelyekről még fogok szólni) a disszidens mozgalmak gender-szempontról viszonylag

⁹ Vö. Bolton: *Worlds*, lásd a 7. végjegyzetet.

¹⁰ Vö. a „másként gondolkodás” [dissent] és a „disszidencia” [dissidence] definícióját a Merriam-Webster szótár online kiadásában: www.merriam-webster.com/dictionary/dissent and www.merriam-webster.com/dictionary/dissidence, hozzáférés: 2017. február.

¹¹ Detlef Pollack and Jan Wielgohs: „Introduction”, Detlef Pollack and Jan Wielgohs (eds.): *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe*, Aldershot 2004, ix–xvii, xiii.

változatosak voltak. A férfiak jelentős mértékben túlerepresentáltak voltak bennük, és ők domináltak a vezető pozíciókban is. De nők is nagy számban részt vettek, és döntő mértékben járultak hozzá ezekhez a mozgalmakhoz. Különösen aktívak voltak a nők a szovjet disszidens mozgalmakban.¹² 1968 januárjában Larissza Bogoraz és Pavel Litvinov, két moszkvai disszidens, úttörő szerepet vitt abban, ami később majd az egész Szovjet Blokk disszidens mozgalmainak központi politikai gyakorlatává válik – a világ közvéleményéhez fordultak, hogy avatkozzon közbe egy politikai per ellenében.¹³ Még abban az évben Natalja Gorbanyevszkaja lett a nem-hivatalos szerkesztője a frissen megalapított *Aktuális Események Krónikájának* [Хроника текущих событий], ami az emberi jogi témájú publikációk mintájává lett a Szovjet Blokk többi országában is.¹⁴ 1969 májusában Gorbanyevszkaja és Tatjana Velikanova alapító tagjai lettek a Szovjet Blokk első, nem-hivatalos emberi jogi csoportjának, az *Akcíocsoport az emberi jogok szovjetunióbeli védelmére* csoportnak [Инициативная группа по защите прав человека в СССР].¹⁵ 1974 után Velikanova központi aktivista szerepet vitt a küzdelemben, ami a szovjet disszidens és emberi jogi mozgalom újjáélesztéséért folyt, miután a mozgalmat csúnyán szétzilálta a KGB. Az ő energetikus vezetése tette lehetővé, hogy az *Aktuális Események Krónikája* megszakítás nélkül megjelenhetett egészen a nyolcvanas évek elejéig, amikor a szovjet hatóságok elhallgattatták a disszidenciát.¹⁶ De ezeken a többé-kevésbé jól ismert figurákon túl is számtalan nő támogatott politikai foglyokat, segített szamizdatkiadványok

¹² A szovjet disszidens nőkhöz vö. Anke Stephan úttörő munkáját: *Von der Küche auf den Roten Platz: Lebenswege sowjetischer Dissidentinnen*, Zürich 2005. A szovjet disszidens mozgalomhoz általában vö. Dietrich Beyrau: *Intelligenz und Dissens: Die russischen Bildungsschichten in der Sowjetunion 1917–1985*, Göttingen 1993; Robert Horvath: *The Legacy of Soviet Dissent: Dissidents, Democratisation and Radical Nationalism in Russia*, London 2005; Benjamin Nathans: “The Disenchantment of Socialism: Soviet Dissidents, Human Rights, and the New Global Morality”, in Jan Eckel and Samuel Moyn (eds.), *The Breakthrough: Human Rights in the 1970s*, Philadelphia 2013; Viktor Voronkov and Jan Wielgohs: “Soviet Russia”, in Pollack/Wielgohs: *Dissent*, lásd a 10. végjegyzetet, 95–118.

¹³ A felhívásról és jelentőségéhez vö. Yasuhiro Matsui: „’Obshchestvennost’ Across Borders: Soviet Dissidents as a Hub of Transnational Agency”, in: Yasuhiro Matsui (ed.): *Obshchestvennost’ and Civic Agency in Late Imperial and Soviet Russia: Interface between State and Society*, London 2015, 198–218, 198; a felhívás korabeli angol fordításához vö. „Text of Appeal Denouncing Trial of Four Russians”, *New York Times*, 1968. január 13; az ilyen típusú aktivizmusok elemzéséhez vö. Friederike Kind-Kovács: *Written Here, Published There: How Underground Literature Crossed the Iron Curtain*, Budapest/New York, 2014.

¹⁴ Stephan: *Küche*, lásd a 11. végjegyzetet, 329–335; a *Krónika* hatásához vö. Jacek Kuroń: *Autobiografia*, Warszawa 2011, 409.

¹⁵ Vö. Robert Horvath: „Breaking the Totalitarian Ice: The Initiative Group for the Defense of Human Rights in the USSR”, *Human Rights Quarterly*, 36.1/2014, 147–175, 157.

¹⁶ Vö. Stephan: *Küche*, lásd a 11. végjegyzetet, 341–357.

létrehozásában, és tájékoztatott nyugati tudósítokat politikai perekről vagy a börtönhelyzetről.¹⁷

A nők fontos szerepet játszottak a Charta '77-ben is, ami csehszlovák állampolgárok informális kezdeményezése volt: azt vizsgálta, hogy a csehszlovák kormány mennyiben tesz eleget az ENSZ által garantált emberi jogi egyezményeknek és a Helsinki Záróokmányának. A Charta három rotálódó szóvivője közül legalább az egyik szinte mindig nő volt, és, mint azt Shana Penn is említi, Dana Němcovát széles körben „a Charta anyjának” tekintették.¹⁸

Lengyelországban egy kicsit máshogy nézett ki a helyzet. A hetvenes évek második felében az emberi jogi szervezeteknek alig voltak női tagjai, és még a munkás-aktivista Anna Walentynowicz is, annak ellenére, hogy központi szerepe volt a Szolidaritás létrehozásában, kivételnek számított a Szolidaritás szinte kizárólag férfiakból álló vezetésében.¹⁹ De csakúgy, mint a Szovjetunióban és Csehszlovákiában, a nők központi szerepet játszottak a színpalak mögött: a politikai okokból bebörtönzöttekért dolgoztak, informális hálózatokat tartottak fenn, és, mindenekelőtt, szamizdatkiadványokat készítettek. Továbbá Łódź nagyrészt nőkből álló textilmunkásai ismétlődően szerveztek sikeres sztrájkokat és tiltakozó tüntetéseket.²⁰ Az 1981 decemberében bevezetett szükségállapotnak és annak köszönhetően, hogy több ezer aktivistát tartóztattak ekkor le, a nők központi szerepet kezdtek betölteni Lengyelország földalatti mozgalmaiban. A Szolidaritás földalatti hálózatának egy fontos részét nők működtették, mint például a *Tygodnik Mazowsze*-t, ami Lengyelország legtovább talpon maradt szamizdatújságja volt, és egyben a legprofesszionálisabb is a Szovjet Blokkban.²¹

Annak ellenére, hogy ilyen sok nő vett részt ezekben a mozgalmakban, a nemek közti viszonyokat, úgy tűnik, éles hierarchiák strukturálták. A nőktől azt várták, hogy olyan feladatok elvégzésével járuljanak hozzá a mozgalmakhoz, amelyeket a férfiak „tipikusan női” feladatoknak tekintettek, és azt is várták, hogy ezeket próbálják meg összeegyeztetni azzal, amit a férfiak

¹⁷ Vö. Stephan: *Küche*, lásd a 11. végjegyzetet, 402–408.

¹⁸ Penn: „Analiza”, lásd a 4. végjegyzetet, 355f. Csehszlovákiához lásd még: Megan Martin: „The Growth of Czech Feminism: Analyzing Resistance Activities through a Gendered Lens, 1968 to 1993”, *Gender/ rovné příležitosti/ výzkum*, 10.1/2009, 37–44.

¹⁹ Vö. Karol Sauerland: „Zur Rolle der Frauen der Solidarność-Bewegung vor und nach 1989“, in *L'Homme*, lásd a 3. végjegyzetet.

²⁰ Vö. Padraic Kenney: „The Gender of Resistance in Communist Poland”, *The American Historical Review*, 104.2/1999, 399–425, 410–420.

²¹ Vö. Shana Penn: *Solidarity's Secret: The Women Who Defeated Communism in Poland*, Ann Arbor 2005; Jan Olaszek: „Tygodnik Mazowsze – głos podziemnej Solidarności 1982–1989”, *Wolność i Solidarność*, 3/2012, 65–85.

„a nők kötelességének” tekintettek – azaz a gyerekneveléssel és a házimunkával. A moszkvai független értelmiségi körökben – amik a későbbi disszidens mozgalmak melegágyai voltak – nagyszámú nő megfordult. De amikor ezek a csoportok magánlakásokban találkoztak, a nőktől általában azt várták, hogy a háziasszony szerepét játsszák, azaz ételt-italt készítsenek és szervírozzanak, miközben a férfiak beszélgetnek. Ezért ha egy nő szeretett volna részt venni ezeknek a köröknek a munkájában, a tripla műszak csüggesztő jelenségével szembesült, azaz egyszerre kellett teljes állásban dolgoznia, gyereket nevelni és háztartást vezetni, és még ezen felül elolvasnia azokat az olvasmányokat, amik az alapját képezték azoknak a beszélgetéseknek, amik ezeknek a köröknek a találkozási során zajlottak.²²

Az ellenzéki aktivitáshoz vezető utakat szintén gyakran strukturálták nemileg kódolt hierarchiák: Bogoraz azért vált disszidenssé, mert úgy döntött, kiáll férje, Julij Daniel író mellett, akit letartóztattak. Annak ellenére, hogy korábban már válni akart a hírhedetten csapodár Danieltől, úgy gondolkodott, hogy „egy politikai fogolynak szüksége van a feleségére”.²³ A szovjet disszidens mozgalomban a nők munkájának igen nagy részét az tette ki, hogy támogatták a letartóztatott férjüket – értesítették a velük szimpatizáló szovjet állampolgárokat és nyugati tudósítókat a foglyok helyzetéről, és gondoskodtak a jólétükről. Ahogy a disszidens mozgalom és vele együtt a politikai okokból letartóztatottak száma egyre nőtt, teljes hálózatok jöttek létre a bebörtönzött aktivisták megsegítésére. A hetvenes évek elején nagyobb pénzbeli támogatáshoz is jutottak, amikor Alekszandr Szolzsenyicin a Nobel-díjjal kapott összeget egy politikai foglyok számára létrehozott pénzügyi alapnak adományozta.²⁴ Ezeket a hálózatokat elsöprő többségében nők működtették. A „kétszersült, süti, segélypénz” voltak tehát az ellenzéki nők főbb feladatai a Szovjetunióban.²⁵ A nemi szerepek nemcsak eleve kijelöltek bizonyos feladatköröket, de akár meg is akadályozhatták a nőket abban, hogy disszidenssé legyenek. Egy bebörtönzött férfi mártírnak számított, aki nemes célért szenved; egy nő viszont rossz anyának, aki magára hagyta a gyerekeit. Ezt a felfogást az állam is tovább erősítette azzal, hogy kevésbé szigorúan járt el a nőkkel, mint a férfiakkal szemben. A disszidens mozgalom a férfiakat gyakran ábrázolta úgy, mint a fronton harcoló katonákat, a nőket pedig mint feleségeket, akik otthon várják és otthonról segítik a férfiakat.²⁶

²² Vö. Stephan: *Küche*, lásd a 11. végjegyzetet, 256–261.

²³ Stephan: *Küche*, lásd a 11. végjegyzetet, 266.

²⁴ Vö. Barbara Walker: „Pollution and Purification in the Moscow Human Rights Networks of the 1960s and 1970s”, *Slavic Review*, 68.2/2009, 376–395.

²⁵ Stephan: *Küche*, lásd a 11. végjegyzetet, 337.

²⁶ Vö. Stephan: *Küche*, lásd a 11. végjegyzetet, 335, 403.

Úgy tűnik, nagyrészt hasonló volt a helyzet Lengyelországban is. A hetvenes években Varsóban például Jacek Kuroń felesége, Gaja ugyanazzal a tripla műszakkal szembesült, amit a szovjet disszidensek feleségeinek is el kellett viselniük, azzal a különbséggel, hogy ebben az esetben az ő fizetése volt a család egyetlen jövedelme.²⁷ A Romaszewski-házaspár, Zofia és Zbigniew az egyik legaktívabb pár volt Lengyelország disszidens és ellenzéki mozgalmában. Többek közt ők alapították a lengyel Helsinki Bizottságot, és átfogó jelentést készítettek az emberi jogi jogsértésekről az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet madridi utókonferenciájára. De miközben a munkát megosztották egymás közt, mégis Zbiegnew lett a Bizottság elnöke, és később a Szolidaritás elnökségébe is őt választották be. A szovjet női disszidensek véleményével egyezően Zofia Romaszewski utólag azt mondta, hogy nem lett volna ellenzéki aktivista, ha akkoriban kicsi gyereke van. Úgy tűnik, Zbiegnew-et nem foglalkoztatták hasonló gondolatok.²⁸

Ezeket a nemileg kódolt hierarchiákat gyakran mélyen interiorizált sztereotípiák és a feminizmus iránti mélységes megvetés motiválta. Amikor 1981 augusztusában Kuroń megpróbált lecsillapítani egy csoport nagyrészt nőkből álló sztrájkoló munkást, csalódnia kellett, és ezt annak tudta be, hogy a nők képtelenek rá és nem is hajlanak arra, hogy a racionális érvelésre hallgassanak.²⁹ 1986 áprilisában Kuroń a nyugat-német Zöld Párt két női aktivistájával találkozott. Az utóbbiak jelentése szerint az egész estét élénk és mindent egybevetve barátságos vitával töltötték, annak ellenére, hogy Kuroń ismétlődően támadta a nyugati nők nőmozgalmait, mondván, azok fenyegetik az igaz szerelmet.³⁰ Kuroń mindenekelőtt egy világi baloldali értelmiségi volt, aki annak ellenére, hogy a feminizmus ellen deklamált, jó benyomást tett a két nyugat-német nőre. A Szolidaritás tagjainak többsége mélyen hívó katolikus volt, akik egy olyan vidéki Lengyelországban nőttek fel, ami még mindig nagyon hagyományőrző volt. Mindezek után nem meglepő, hogy a nők a lengyel ellenzékben szinte csakis olyan kisegítő feladatokat láttak el, mint a szamizdatkiadványok legépelése vagy szerkesztése, vagy a bebörtönzött férfiek támogatása. A Szolidaritás vezetésének mindössze nyolc százaléka volt nő, annak ellenére, hogy a tagság mintegy fele nőkből állt.³¹ Különös módon azok a nők sem tekintették a *Tygodnik Mazowiecki*-t saját projektjüknek, akik az újságot működtették, hanem ehelyett pusztán a Szolidaritás csakis férfiakkal álló

²⁷ Vö. Andrzej Friszke: *Czas KOR-u: Jacek Kuroń a geneza Solidarności*, Kraków, 2011, 77.

²⁸ Vö. Zbigniew Romaszewski et al.: *Autobiografia*, Warszawa, 2014, 138.

²⁹ Vö. Kenney: "Gender", lásd a 19. végjegyzetet, 420.

³⁰ Vö. „Bericht für den AFI über eine Reise nach Polen im April 1986”, 1986. május 3, 5. oldal, *Archiv Grünes Gedächtnis*, B.II.1, Mappe 58.

³¹ Vö. Jarska/Olaszek: *Plé buntu*, lásd a 4. végjegyzetet.

vezetősége szócsövének.³² Azon ritka alkalmakkor, amikor a nők *mint nők* tiltakoztak, azt a nekik kijelölt nemi szerepeknek megfelelően tették. 1981 júliusában a lódzi munkások tiltakoztak az egész országot sújtó ellátási problémák miatt. Ennek a tiltakozásnak a leghatásosabb része egy tüntetés volt, amin több ezer nő vett részt úgy, hogy babakocsit toltak, és vitték a gyerekeiket. Mint a lengyel otthonok tradicionális gondozói, ők tudták a leghihetőbben képviselni, mit okozott a nyersanyaghiány.³³

Nem áll rendelkezésünkre hasonló beszámoló a Charta '77 köreiből. De míg Penn kutatása arra enged következtetni, hogy a helyzet itt valamivel jobban reprezentálta a nemek tényleges viszonyát, úgy tűnik, hogy a nők itt is nagyrészt kiegészítő szerepekbe szorultak vissza.³⁴ Továbbá a feminizmus legegységesebb kritikája épp a Charta '77 berkeiből jött. 1985-ben Václav Havel publikálta „Az elhallgatás anatómiájá”-t, egy hosszú tanulmányt, amelyben elmagyarázta a nyugati baloldalnak, hogy mi az oka annak, hogy a Szovjet Blokkban oly sok disszidens és egyszerű állampolgár is ódzkodik attól, hogy részt vegyen a békemozgásban. Többek közt felidézte, hogyan érkezett Prágába „két vonzó fiatal olasz nő” azért, hogy a keleti és nyugati nőktől aláírásokat gyűjtsenek egy petícióhoz, ami a leszerelést és az emberi jogokat követelte. Havel nem igazán töredekett arra, hogy elrejtse, mit gondol erről a projektről. Az olasz békeaktivistákat úgy írta le, mint akik „meghatóak: egykönnyen hajózhattak volna akár egy jachton is a Földközi-tengeren a gazdag férjekkel (bizonyára tudnának ilyen férjet találni) – de ők mégis itt vannak, körbezötyögve Európát, megpróbálva jobbá tenni a világot”. Később azt írta, hogy nem akarja „kifigurázni a feminizmust”, és hogy „készen áll arra, hogy elhiggye, [a feminizmus] távolról sem néhány hisztérikus nő, unatkozó háziasszony vagy eldobott szerető találmánya”. De annak ellenére, hogy a nők helyzete rosszabb Csehszlovákiában, mint Nyugaton, szerinte Közép-Európában „a feminizmus egyszerűen sületlenségnek tűnik.”³⁵

Egy másik módja annak, ahogy az államszocializmus valósága kedvezőtlen attitűdöket erősített meg a feminizmus irányában, az lehetett, hogy az emberek életük egészét abban töltötték, amit Havel úgy nevezett, hogy „a csengőfrász neurotikus világa.”³⁶ Anke Stephan adatokkal támasztja alá,

³² Vö. Olaszek: *Mazowsze*, lásd a 20. végjegyzetet, 68. A nőkkel kapcsolatos előítéletek, amelyeket a kormány és az ellenzék is osztott, kedvezhetek is a Szolidaritásnak. A földalatti hálózatokban dolgozó nők, mint Penn művéből kikövetkeztethető, szándékosan a háttérben maradtak, mivel így nem figyelt fel rájuk a lengyel titkosszolgálat, amely mániákusan a férfi aktivistákra koncentrált. Penn: *Solidarity's Secret*, lásd a 20. végjegyzetet, 180.

³³ Vö. Kenney: „Gender”, lásd a 19. végjegyzetet, 418f.

³⁴ Vö. Penn: „Analiza”, lásd a 4. végjegyzetet; Martin: *Growth*, lásd a 17. végjegyzetet.

³⁵ Václav Havel, „Anatomy of a Reticence”, in *Open Letters: Selected Prose, 1965–1990*, London/Boston 1991, 291–322, 307f.

³⁶ Havel, „Anatomy”, lásd a 34. végjegyzetet, 297.

hogy az elnyomás folytonos fenyegetése hogyan helyezte a disszidenseket hatalmas, időnként elviselhetetlen nyomás alá. A disszidensek, akiket kiközösített a társadalom és folyamatos szorongás közepette éltek, a családi és házastársi kötelekeket nélkülözhetetlen menedéknek kezdték látni, ami sokukat arra is készítetett, hogy feladják korábbi hitüket a szabad szerelemben.³⁷ De még ha a disszidensek feminizmus iránti megvetése az elnyomásnak és a közélet átideologizáltságának az eredménye is volt, az államszocializmus gender-története azt sugallja, hogy az antifeminizmus legalább annyira a rendszerből magából jött létre, mint amennyire annak ellenében.

Összegezve, Mary Kaldor minden bizonnyal nem lőtt túlságosan mellé, amikor azt írta, hogy „az antipolitika Kelet-Európában túlnyomórészt a férfiak politikája volt.”³⁸ A disszidencia elképzelhetetlen lett volna a nők kiadós hozzájárulása nélkül, de a nemek viszonyait világos hierarchiák szabták meg, és a mozgalmak vezetőségében a férfiak domináltak. Ráadásul úgy tűnik, hogy a vezető disszidensek a nők jogaiért való küzdelmet veszélyes, hovatovább nevetséges társadalmi kísérletnek tekintették.

Emberi jogok és női jogok

Tekintve, hogy 1989 előtt és után is nemileg világosan kódolt hierarchiák álltak fenn, sok nyugati elemző értetlenül állt azelőtt, hogy milyen kevés nő értelmezte saját társadalmi helyzetét a nemek viszonylatában. Az egyik gyakran hangoztatott magyarázata ennek az, hogy az emberi jogok nyelvezete azzal, hogy az egyenlőségre koncentrált, valahogy elbátortalanította a küzdelmet a nőknek, mint partikuláris csoportnak a jogaiért. Ez az érvelés nem igazán meggyőző. Hiszen végső soron a saját korunkban mind a nők, mind a homoszexuálisok igen sikeresen használták az emberi jogok nyelvét arra, hogy a saját ügyükért kampányoljanak. Az emberi jogok alapgondolata az, hogy vannak olyan javak, amelyekre minden ember jogot formálhat azon egyszerű tényből kifolyólag, hogy ő ember. Az, hogy mik ezek a javak – politikai vagy társadalmi jogok, vagy mindkettő – és hogy hogyan lehet őket kikövetelni, alapvetően attól függött, hogy a történelem aktorai hogyan „köznyelviesítették” az emberi jogokat.³⁹

Az emberi jogi mozgalmak mindig csakis akkor bukkannak fel, ha emberek egy számottevően nagy csoportjának a speciális jogait megsértik –

³⁷ Vö. Stephan: *Küche*, lásd a 11. végjegyzetet, 339.

³⁸ Kaldor: „Cold War”, lásd az 1. végjegyzetet, 113.

³⁹ Mark Philip Bradley: „American Vernaculars: The United States and the Global Human Rights Imaginatio”, *Diplomatic History*, 38.1/2014, 1–21.

politikai foglyokét, kínzások elszenvedőit, vagy épp értelmiségiekét, ha megnyirbálják a véleményszabadsághoz való jogukat. Az Amnesty International létrejött és további fejlődése, mint azt Jan Eckel kimutatta, azon a felfogáson alapult, hogy a kínzások világszerte elharapóztak. Miközben egyes konkrét megkínzás-esetek segítettek abban, hogy érzellemmel telítsék az Amnesty kampányát, a mögöttes logika az volt, hogy van embereknek egy egyre növekvő *csoportja*, akiket kínzásoknak vetnek alá.⁴⁰ Chilén kívül a késő huszadik század legikonikusabb emberi jogi ügye kétségtelenül a dél-afrikai feketék harca volt az apartheid ellen.⁴¹

A disszidens aktivizmus foglalkozott azzal is, hogy egyes partikuláris csoportok emberi jogai hogyan sérültek. A Charta '77 „több tízezer állampolgár”-ról beszélt, akik „az apartheid áldozatai” lettek azért, mivel a meggyőződésük eltért attól, amit az állam vallott. Megemlítsen erre benne az egyik legfontosabb ügy is, amely körül a disszidensek emberi jogi küzdelme kikristályosodott – a vallás szabadság ügye.⁴² Tulajdonképpen az első csoport, ami a Szovjet Blokkon belül megértette az emberi jogi érvelésben rejlő potenciált, a lengyel katolikus egyház volt. A hatvanas évek elején a lengyel egyház a híveinek az egyéni, a vallásszabadsághoz fűződő jogaira hivatkozott, amikor azt követelte, hogy lehessen hittant oktatni az állami iskolákban.⁴³ Az első emberi jogi csoportoknak a megalakulása a Szovjetunióban további bizottságok létrehozását indította be, például egy akciócsoportot a fogyatékkal élők emberi jogainak védelmére, egy szakszervezetet, egy keresztény bizottságot a hívők emberi jogainak védelmére, de a litvánok és krími tatárok etnikai csoportjai is elkezdtek alkalmazni az emberi jogok nyelvét. Az *Aktuális Események Krónikájának* mellékhatásai vallásos csoportok és szovjetunióbeli nemzetiségek közleményeit foglalta magába, de a *Krónika* bármely egyes száma is számos esetet dokumentált, ahol embereket azért üldöztek, mert vallási vagy etnikai csoportoknak járó jogokat követeltek. Az egyik legfeltűnőbb emberi jogi vita a nyugat–keleti kapcsolatokban a Szovjetunióban élő zsidók emigrációját érintette.⁴⁴

⁴⁰ Vö. Jan Eckel: *Die Ambivalenz des Guten: Menschenrechte in der internationalen Politik seit den 1940ern*, Göttingen 2014, 35, 379.

⁴¹ Vö. Eckel: *Ambivalenz*, lásd a 39. végjegyzetet, 693–697.

⁴² Charter 77, in: Jan Bažant, Nina Bažantová and Frances Starn (eds.), *The Czech Reader: History, Culture, Politics*, Durham, NC 2010, 429–433, 429f.

⁴³ Vö. „Biskupi polscy do braci kapłanów”, in: *Listy pasterskie episkopatu Polski 1945–1974*, Paris, 1975 (a továbbiakban: *Listy*), 296–313, 310f.; vö. még „Orędzie o prawie do nauczania religii”, in: *Listy*, 317–320, 317f.

⁴⁴ Vö. Stephan: *Küche*, lásd a 11. végjegyzetet, 346–350; a zsidók kivándorlásához vö. Thomas J. W. Probert: „The Innovation of the Jackson–Vanik Amendment”, in: Brendan Simms and D. J. B. Trim (eds.), *Humanitarian Intervention: A History*, Cambridge et al. 2011, 323–342. A *Krónika* orosz eredetiben és angol fordításban itt található: <https://chronicleofcurrentevents.net/>, hozzáférés: 2016. július.

Nincs tehát *inherensen* semmi olyan az emberi jogokban, ami kizárná, hogy speciális csoportok emberi jogainak előmozdítása érdekében használják őket. Tulajdonképpen az egyetlen alkalom, amikor Kelet-Európában az emberi jogok kérdése ténylegesen is mozgalmat indított el – Lengyelországban 1980-ban –, akkor történt, amikor az emberi jogokat arra használták, hogy a segítségükkel újrafogalmazzák egy konkrét társadalmi csoport sérelmeit: a lengyel ipari munkásosztályét. A lengyel eset megkérdőjelezi a másik magyarázatot is, amit arra szoktak adni, miért nem volt nőjogi aktivizmus a Szovjet Blokkban: mivel a Szovjet Blokk rezsimei – szól a magyarázat – azt állították, hogy már gyakorlatba ültették a nők jogait, ezzel előre hiteltelennítették az ezekért a jogokért folytatott küzdelmet. Ez az érvelés figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a disszidensek viszonylagos sikere azon stratégiájuknak volt köszönhető, amit Ben Nathans „radikális polgári engedetlenségnek” hívott: hogy megmutatták, a kommunista rezsimek miként sértették meg a saját normáikat is.⁴⁵ Ezért történt, hogy ennyire nyomatékos és kárhozatos volt a szovjet stílusú kommunizmus számára az, hogy önálló szakszervezetet alapítottak Lengyelországban – ez ugyanis az alapjaiban támadta azt, ami révén a rezsimek legitimációra tartott igényt. A nyolcvanas évek végén fiatal aktivisták egy csoportja igen sikeres kampányt folytatott azzal, hogy exponálták, mennyire üres is a hatóságoknak az az állítása, hogy a békéért dolgoznának.⁴⁶

Összegezve, ha meg akarjuk érteni, miért nem kérdőjelezték meg a nemileg kódolt hierarchiákat a disszidens mozgalmakban, akkor a választ nem az emberi jogokban magukban kell keresnünk, hanem abban, hogy miként fordították le a köznyelvre ezeket a jogokat a hetvenes és nyolcvanas években a disszidensek és nemzetközi támogatóik. Az itt következő két alfejezet ennek folyamatát tárgyalja.

Feminizmus és a disszidens köznyelv

Leszek Kolakowski, Alekszandr Szolzsenyicin, Adam Michnik és Václav Havel mind hittek abban, hogy a totalitáriánus rendszer ereje, ahogy ez a rendszer a hetvenes években létezett, a rendszernek azon a képességén alapult, hogy képes volt a közéletet ritualizált ideologikus hazugságokkal telíteni – ahogy ezt Havel kifejtette „A kiszolgáltatottak hatalmá”-ról szóló

⁴⁵ Benjamin Nathans: „The Dictatorship of Reason: Aleksandr Vol’pin and the Idea of Rights under ‘Developed Socialism’”, in *Slavic Review*, 66.4/2007, 630–663.

⁴⁶ Vö. Kacper Szulecki: „Hijacked Ideas: Human Rights, Peace, and Environmentalism in Czechoslovak and Polish Dissident Discourses”, *East European Politics & Societies*, 25.2/2011, 272–295.

eszmefuttatásában.⁴⁷ Az másként gondolkodást tehát mindenfajta utópikus dolog teljes elvetése jellemezte. Minden olyan társadalmi terv vagy politikai program, ami az egyéni szabadságot egy ragyogó jövő vagy valamiféle kollektív ideálok kedvéért korlátozta volna, azonnal elvetésre került. Az ideológiáknak – amelyeket ma „metanarratíváknak” hívnánk – ez az elvetése nem tette a disszidenseket a posztmodern előfutáraivá. Az, hogy az egyén autonómiáját és szabadságát keresték, nem egy akármilyen életnek a keresését jelentette, hanem az igazságban élt élet keresését.⁴⁸

Tekintve, hogy a disszidensek elutasították az ideológiát és elkötelezték magukat az objektív igazság mellett, az írásaik gyakran erős vallásos konnotációkkal voltak tele. Ez a legnyilvánvalóbb Szolzenyicin és olyan katolikus aktivisták esetében volt, mint a lengyel Tadeusz Mazowiecki és a csekszlovák Václav Benda. De még egy olyan értelmiségi is, mint Kuroń, aki korábban kommunista volt és sosem hitt istenben, felfedezte a vallást. Olyasminek tekintette, mint ami fogalmi megalapozást adhat egy állami önkény uralta társadalmi közegben, amelyet az a nyomás jellemez, hogy a nyilvánosságban mindenki alkalmazkodjon nyilvánvaló butaságokhoz.⁴⁹

Havel sem tekintette magát soha kereszténynek, és csak erősen vonakodva használta, ha használta egyáltalán, az „Isten” szót a filozófiai értekezéseiben.⁵⁰ De mindezek ellenére az írásaiban világos vallási hivatkozások találhatók. Az „Antipolitikus politika” című 1984-es művében a totalitarianizmust egy kéményhez hasonlította, amit kisfiú korában látott. A „mennybolt mocskolása” sértette őt, mivel úgy tűnt számára, hogy ezzel az emberek „önkéntesen [beavatkoznak] a dolgok természetes rendjébe”.⁵¹ Azért is igen mélyen átérezte az undort, mivel kisfiúként még mindig mélyen kapcsolódott „a természetes világhoz”, avagy a *Lebenswelt*hez,⁵² más szóval ahhoz a világhoz, ami az ember „tényleges személyi tapasztalatai”-ból áll. Ez egy olyan világ, ami „működik és ez egyáltalában csupán azért lehetséges, mert

⁴⁷ Václav Havel: „A kiszolgáltatottak hatalma”, in: Václav Havel: *A kiszolgáltatottak hatalma*; vál. F. Kováts Piroska, Tózsér Árpád, Madách, Bratislava, 1991. 87-192. F. Kováts Piroska fordítása; nagyon hasonló gondolatokhoz vö. Leszek Kolakowski: „Sprawa polska”, *Kultura*, 307/April 1973, 3–13; Alexander Solzhenitsyn: „Live not by Lies”, *Washington Post*, 1974. február 18; Adam Michnik: „Kościół – lewica – dialog”, Paris 1977, 88.

⁴⁸ Vö. Havel: „Kiszolgáltatottak”, lásd a 46. végjegyzetet.

⁴⁹ Vö. Dariusz Gawin: *Wielki zwrot: Ewolucja lewicy i odrodzenia idei społeczeństwa obywatelskiego*, Kraków 2013, 218–223.

⁵⁰ Vö. Markus Hipp: „Identität und Verantwortung im Denken Václav Havels“, *Bohemia*, 36.2/1995, 298–329, 323–325.

⁵¹ Václav Havel: „Antipolitikus politika”, *Létiünk* 1989/3-4. 513-528. Balázs Attila fordítása. Itt: 513.

⁵² Havel ezt a kifejezést mentorától, Jan Patočkától vette, de más értelemben használta: Edward F. Findlay: „Classical Ethics and Postmodern Critique: Political Philosophy in Václav Havel and Jan Patočka”, *The Review of Politics*, 61.3/1999, 403–438, 420f.

valami létezik láthatára mögött, valami létezik ezen túl vagy fölött, ami megértésünk elől szökik, markolásunkból kisiklik, de éppen ennél az oknál fogva szilárd alapokon tartja e világot, rendet és mértéket teremt benne, s minden szabályának, szokásának, parancsolatának, tilalmának és normájának a rejtett forrása.⁵³ Havel számára a totalitarianizmus bűne az volt, hogy megtagadta ezt a tágabb horizontot egy pszeudo-tudományos ideológia nevében, és *ezért* gyarmatosította a „természetes világot” úgy, hogy alávettette „a névtelen, személytelen és embertelen hatalom irracionális momentumának: az ideológiák, a rendszerek, az apparátusok, a bürokrácia, a mesterséges nyelvek és a politikai jelszavak hatalmának”. A totalitarianizmusnak való ellenállás ezért annyit tett, mint hogy „a bölcsek alázatával kell tisztelnünk a természetes világ határait, a mögöttük húzódó rejtélyt, bevallva azt, hogy van valami a Lét rendjében, ami nyilvánvalóan meghaladja hatáskörünket”.⁵⁴

Havel visszatért ehhez a témához „Az elhallgatás anatómiájá”-ban is, ahol újra figyelmeztetett a az utópikus tervezetek veszélyeire, a fanatikusokra, akik elcsüggednek „az élet felháborító káoszának és rejtélyes termékenységének látványá”-tól, az emberekre, akik „többé nem képesek érzékelni az integritását mindannak, ami létezik, és csakis a [saját] álmukat látják arról, hogy minnek kell lennie”.⁵⁵ Ezeknek az utópikus fanatikusoknak a racionalista modelljei, folytatta Havel, gyakran kombinálódnak „érzelmi lelkesedéssel” és a saját ügy fontosságának eltúlzott érzetével.⁵⁶ Ezek után összehasonlította ezt az utópianizmust azzal, amiről azt gondolta, hogy egy mélységes és jellegzetesen közép-európai szkepticizmus mindenfajta utópikus projekt irányában, egyfajta önirónia és sajátos képesség arra, hogy az ember ne vegye túl komolyan a saját céljait – beleértve ebbe akár egy olyan projektet is, mint amilyen a Charta '77 volt –, és ami élesen szembenállt a radikálisoknak a saját igazságukba vetett hitével. A példa, amit Havel kiválasztott arra, hogy a segítségével megvilágítsa a mondanivalóját, a „két vonzó fiatal olasz nő” korábban már említett sikertelen kísérlete volt arra, hogy keleti és nyugati nőktől is aláírásokat gyűjtsenek egy petícióhoz, ami leszerelést és emberi jogokat követelt volna. Havel úgy hitte, hogy az, hogy a prágai disszidens nők élesen és nyíltan elutasították a petíció aláírását, az ő közép-európai szkepticizmusokból és az öniróniára való képességükből adódott. Attól félték, írta Havel, hogy nevetségessé válnak.⁵⁷

A feminizmus tehát, sugallta Havel, a legjobb példa arra, hogy szemléltessük, milyen is az a potenciálisan totalitáriánus és – a maga eltúlzott

⁵³ Havel: „Antipolitikus politika”, lásd az 50. végjegyzetet, 514.

⁵⁴ Havel: „Antipolitikus politika”, lásd az 50. végjegyzetet, 524.

⁵⁵ Havel: „Anatomy”, lásd a 34. végjegyzetet, 300f.

⁵⁶ Havel: „Anatomy”, lásd a 34. végjegyzetet, 309.

⁵⁷ Vö. Havel: „Anatomy”, lásd a 34. végjegyzetet, 307.

méltóságérzetéből adódóan – nevetséges kísérlet, ami az élet elengedhetetlenül kaotikus mivoltát akarja kontrollálni. Az ilyesmivel rokonszenvezők olyan emberek, akik többé már nem képesek látni „a létezés integritását”. Ez ellentmondott annak az „autentikus életnek” és annak a „természeti világnak”, amit Havel szeretett volna visszanyerni a poszt-totalitáriánus rendszer hazugságaitól. De miért látták úgy a disszidensek, hogy a nemi szerepek részét képezik annak a „természeti világnak”, amit meg akartak óvni a totalitáriánus rendszertől? Miért látták a feminizmust olyasvalaminek, ami fenyegeti az autentikus emberi létezést, avagy, Kuroń szavaival élve, az „igaz szerelmet”? Havel értelmezésében a disszidenseknek ez az attitűdje az emberek hétköznapi életében mindenhol jelenlévő ideológiákra adott válasz volt, és válasz arra is, ahogyan ez az átideologizált állapot jelentésében teljesen kiüresítette az egyenlőségért folytatott küzdelmet.⁵⁸ Ilyen értelemben tehát az antifeminizmus a kommunista rendszerre adott válasz volt.

Gender és az emberi jogok transznacionális köznyelviesítése

Az emberi jogok mindig is egy nemzetközi nyelvet jelentett. Ez a nyelv azt feltételezi, hogy létezik egy „világ véleményének bírósága”, a normák egy közösen osztott készletével, ahová az elnyomás áldozatai szorult helyzetükben fordulhatnak, és jóvátételt követelhetnek. A disszidensek azzal, hogy újra és újra az ENSZ dokumentumaihoz és a Helsinki Záróokmányhoz folyamodtak, jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy az egyetemes bíróság ezen képzelete megszülessen. Jiřina Šiklová, aki korábban cseh disszidens volt, ezért mondhatta, hogy a Charta '77 nem társadalmi mozgalom volt, hanem inkább egy görög „kórus”, ami egy olyan közönség előtt játszott, ami más ellenzéki figurákból, de még inkább a nyugati emberi jogi csoportokból állt össze.⁵⁹

A disszidens aktivizmus ezért elképzelhetetlen volt a nyugati tudósítók és nemzetközi emberi jogi csoportok segítségével, akik nemzetközi szinten felerősítették a disszidensek kéréseit, és így tettek a nyugati kormányok is, akik olyan mechanizmusokat használtak, mint a Helsinki Záróokmány, hogy rászorítsák a kommunista kormányokat a disszidensek jogainak tiszteletben tartására.⁶⁰

⁵⁸ Vö. Havel: „Anatomy”, lásd a 34. végjegyzetet, 308.

⁵⁹ Vö. Penn: „Analiza”, lásd a 4. végjegyzetet, 360.

⁶⁰ Az újságírókhoz vö. Julia Metger: „Writing the Papers: How Western Correspondents Reported the First Dissident Trials in Moscow, 1965–1972”, in: Robert Brier (ed.), *Entangled Protest: Transnational Perspectives on the History of Dissent in Eastern Europe and the Soviet Union*, Osnabrück 2013, 87–108; Barbara Walker: „Moscow Human Rights Defenders Look West: Attitudes toward U.S. Journalists in the 1960s and 1970s”, in: György Péteri (ed.), *Imagining the West in Eastern Europe and the Soviet Union*, Pittsburgh, PA 2010, 237–257. Az emberi jogi

A disszidensek nemzetközi szószólói szinte kivétel nélkül Nyugat-Európából és az Egyesült Államokból származtak, azaz olyan társadalmakból, amelyek akkoriban nem szükségszerűen voltak bármivel is inkluzívabbak gender-szempontról, mint a Szovjet Blokk. A női munkavállalók százalékos aránya Nyugaton alacsonyabb volt, mint Keleten, vezető pozícióban nők ugyanolyan ritkán voltak, és csak Svédországban és Finnországban volt a nők aránya magasabb húsz százaléknál a nemzeti parlamentekben. Az Egyesült Királyságban és Franciaországban ez az arány hét, illetve hat százalék volt.⁶¹

Ezért nem túl meglepő, hogy a hetvenes évek meghatározó emberi jogi szervezetét, az Amnesty Internationalt pontosan ugyanolyan nemileg kódolt hierarchiák jellemezték, mint a disszidens mozgalmakat. A nők nagyon is fontosak voltak a központi intézmények szervezeteiben és azok helyi csoportjaiban is, de az Amnesty a vezető pozícióit elsősorban többségben, vagy inkább kizárólagosan, férfiakkal töltötte fel. Egészen a nyolcvanas évek végéig kellett várni, mire az Amnesty elkezdett több figyelmet szentelni a női jogoknak, és – ami újabb szembetűnő párhuzam a disszidenciával – volt olyan az Amnesty-nek dolgozó nő, aki a kétezres évek elején arról számolt be, hogy a szervezet Nemzetközi Titkárságán „a lehető legantifeministább nőkbe” sikerült belefutnia, akikkel valaha is együtt dolgozott.⁶²

Az ügyek, amelyek köré az Amnesty felépítette a maga emberi jogi kultúráját – bebörtönzés és kínzás politikai okokból – szintén nem igazán segítettek elő, hogy genderrel kapcsolatos kérdések merüljenek fel. Ha a lengyel és szovjet gyakorlatok kiterjeszthetőek a világ más tájaira is, akkor nagyon úgy tűnik, hogy az elnyomó rezsimok a nők bebörtönzésétől jobban vonakodnak, mint a férfiakétól. Továbbá a nemileg kódolt hierarchiák is megakadályozták a nőket abban, hogy kitegyék magukat a letartóztatás veszélyének, ahogy erről korábban már szó esett. Ezért aztán jóval kevesebb nő lett politikai fogoly, mint férfi. Az Amnesty másik korabeli fő témája, a kínzás hasonló nemi kiegyensúlyozatlansághoz vezethetett. Az államok valószínűleg kevésbé voltak kaphatók arra, hogy nőket kínozzanak, a férfiak

aktivistákhoz és a kormányokhoz vö. Sarah B. Snyder, *Human Rights Activism and the End of the Cold War: A Transnational History of the Helsinki Network*, Cambridge/New York 2011; Anja Mihr, *Amnesty International in der DDR: Der Einsatz für Menschenrechte im Visier der Stasi*, Berlin 2002. Vö. A következő kötet írásait is: Brier (ed.), *Entangled Protest*, ibid; Friederike Kind-Kovács and Jessie Labov (eds.), *Samizdat, Tamizdat, and Beyond: Transnational Media during and after Socialism*, New York 2013.

⁶¹ Vö. Tony Judt, *Postwar: A History of Europe Since 1945*, New York 2005, 490.

⁶² Vö. Tom Buchanan: „The Truth Will Set You Free’: The Making of Amnesty International”, *Journal of Contemporary History*, 37.4/2002, 575–597, 590; Stephen Hopgood: *Keepers of the Flame: Understanding Amnesty International*, Ithaca, NY 2006, 67f., 147–161. Eckel kutatása arra enged következtetni, hogy az amerikai részlegben ez már a hetvenes években megváltozott. Vö. Eckel: *Ambivalenz*, lásd a 39. végjegyzetet, 395.

pedig, akiket megkínóztak, újra csak mártírnak számítottak, miközben azt a fajta abúzust, amit a női foglyok szenvedtek el – a nemi erőszakot – a nők annyira szégyelltek, hogy nem mertek beszélni róla.

De talán nem csak az elnyomás valósága volt az, ami szisztematikusan kizárta a genderrel kapcsolatos ügyeket az Amnesty látóköréből. Az Amnesty kezdeti aktivizmusa a politikai bebörtönzés újra-felidézésének része volt, és ez százszor inkább kapcsolódott a szervezet tagjainak vágyaihoz és értékszemléletéhez, mintsem az elnyomás áldozatainak tényleges helyzetéhez. Az Amnesty munkája szándékoltan nem-politikus avagy apolitikus volt: nem a *politikai* okokból bebörtönzötteket támogatta, hanem a *lelkiismereti* okokból bebörtönzötteket, azaz azokat, akiket azért csuktak le, mert olyan világnézetnek adtak hangot, ami eltért az állam ideológiájától. Az Amnesty munkája, elméletben legalábbis, nem politikai szolidaritásból fakadt, hanem az embertársak iránti empátiából, sőt szánalomból.⁶³ Ezt a szolidaritásról empátiára váltást nem az váltotta ki, hogy az elnyomás gyakorlata világszerte megváltozott volna. Azért váltottak empátiára, mert a forradalmi változás ideologikus projektjei összeomlottak, és ez sok nyugati aktivistát kiábrándított, és arra késztetett, hogy az idealizmusa számára kétségbevonhatatlan forrásokat keressen.⁶⁴ A feminizmus második hulláma azzal, hogy a patriarchális struktúrák megdöntésére koncentrált, túlzottan is lekötöztetnek tűnhetett épp azon forradalmi aktivizmus irányában, amelyet az Amnesty maga mögött szeretett volna hagyni.

Ha az Amnesty International nem ösztönözte a disszidenseket arra, hogy genderrel kapcsolatos emberi jogi kérdéseket tegyenek fel, akkor ugyanígy nem ösztönözték őket a nyugati kormányok sem. Az egyik fő oka annak, hogy az emberi jogok ennyire fontossá váltak a kelet–nyugati kapcsolatokban, az volt, írja Barbara Keys, hogy néhány amerikai politikus elkezdte „visszakövetelni az amerikai érényeket”, újjáépíteni a „jóságos” Amerika képét a kommunista zsarnoksággal való küzdelemben. A nők egyenlőségének ügyét ebbe belekeverni – miközben ezen a téren a helyzet

⁶³ Az Amnesty történetének és kultúrájának kitűnő elemzéséhez vö. Hopgood: *Keepers*, lásd a 61. végjegyzetet; vö. még Buchanan: *Truth*, lásd a 61. végjegyzetet; Jan Eckel: „The International League for the Rights of Man, Amnesty International, and the Changing Fate of Human Rights Activism from the 1940s through the 1970s”, *Humanity*, 4.2/2013, 183–214; az Amnesty International központi eszméjének, a „lelkiismereti okból bebörtönzöttek” kifejlődéséhez vö. Edy Kaufman: „Prisoners of Conscience: The Shaping of a New Human Rights Concept”, *Human Rights Quarterly*, 13.3/1991, 339–367.

⁶⁴ Vö. Kaufman: „Prisoners”, lásd a 62. végjegyzetet, 342; Eckel: *Ambivalenz*, lásd a 39. végjegyzetet, 394–411; Samuel Moyn: *The Last Utopia: Human Rights in History*, Cambridge, 2010.

Amerikában sem volt sokkal jobb, mint a Szovjet Blokkban – aligha tűnt kellően ígéretes stratégiának a fenti cél eléréséhez.⁶⁵

Ami a nyugati tudósítókat illeti, legalábbis kétséges, hogy a feminista aktivisták lelkes közönségre találtak volna a tudósítók közt a genderrel kapcsolatos ügyekben, tekintettel arra, amit már elmondtunk a genderrel kapcsolatos ügyek szerepéről a nyugati politikában és emberi jogi aktivizmusban.

Összegezve, ha meg akarjuk érteni, miért hiányoztak a genderrel kapcsolatos ügyek a disszidensek aktivizmusából, akkor fontos belátni, hogy a disszidensek olyan nyugati országokkal álltak kölcsönhatásban, amelyek gender-szempontról nem feltétlenül voltak inkluzívabbak, mint azok az országok, amelyekben a disszidensek éltek. Továbbá a disszidensek egy globális emberi jogi diskurzusban vettek részt, amely, köszönhetően a nyugati emberi jogi aktivisták vágyainak és a hidegháború kényszereinek, szisztematikus kizárta a nők jogairól való vitát.

A hallgatóságos megegyezés

Tekintve, hogy a férfiak voltak túlsúlyban a disszidens mozgalmakban, nem meglepő, hogy a huszonhat ember közül, akiket a lengyelek küldtek a híres kerekasztal-beszélgetésre 1989 elején, mindössze egy volt nő. De fontos megjegyezni, hogy a kormányküldöttség huszonkilenc tagja közt is csak egy nő volt. Bármennyire is úgy látták a disszidensek, hogy a maguk antifeminizmusa az államszocializmus mindenhol jelenlévő ideológiájára adott válasz, a kerekasztal-beszélgetés arra enged következtetni, hogy a kormány és az ellenzék véleménye egy dologban egyezett: abban, ahogy a nők helyzetét látták.

Mindazok, akik 1989-et a női jogok területén való visszalépésnek látják, hajlamosak főleg arra összpontosítani, hogy 1989 után eltűntek olyan társadalmi és jogi intézmények, mint az abortuszhoz való jog és a gyerekgondozási létesítmények. Amit nem vesznek figyelembe, az az, hogy mi volt a nemek viszonyának valósága az államszocialista társadalmakban. Oroszországban a bolsevikok úgy jutottak hatalomra, hogy a nők teljes egyenlőségét ígérték. Több politikai és társadalmi intézkedést is megvalósítottak, ami a nőknek egyenlő jogot biztosított, erősítette az autonómiájukat, és növelte a teljes állásban foglalkoztatott nők számát. 1945 után ezekből az intézkedésekből többet is importáltak Közép- és Délkelet-Európába. Ezeket az intézkedéseket egyszerre motiválta az ideológia és az,

⁶⁵ Vö. Barbara Keys: *Reclaiming American Virtue: The Human Rights Revolution of the 1970s*, Cambridge, MA 2014.

hogy megoldást találjanak a munkaerőhiányra, és összességében egy igen elnyomó rezsim keretei között valósították meg őket. De amikor a nők, akik gyakran az ország nagyon szegény, háború sújtotta és szilajul hagyományörző vidékeiről jöttek, olyan munkákat kezdtek ellátni a nehéziparban, amik addig tipikus férfimunkának számítottak, úgy tűnt, hogy közülük sokan határozottan úgy érezték, hogy ezzel felfelé léptek a társadalmi ranglétrán.⁶⁶

Mégis, annak ellenére, hogy a nők jóval nagyobb arányban voltak jelen munkaerőként a Szovjet Blokkban, mint Nyugaton, így is hátrányos helyzetben voltak. A férfiak számottevően többet kerestek, a nők csak ritkán vagy sohasem töltöttek be vezető pozíciókat a gyárakban és a munkahelyeken, és a mögöttes nemi szerepek is alig változtak. A hivatalos ideológia még a sztálinizmus idején is a nőknek mint gondozóknak és háziasszonyoknak a szerepét hangsúlyozta. Ráadásul sok férj nemigen törődött azzal, hogy a feleségük ugyanannyit dolgozik, mint ők, és alig járultak hozzá valamivel a családi élethez. Mivel a gyermekgondozási létesítmények folyton alul voltak finanszírozva, a nőknek teljes állásban kellett helyt állni otthon és a munkahelyükön is. Ha volt valami, ami felerősödött a késő szocialista korszakban, akkor ezek a tendenciák bizonyosan. A „fogyasztói szocializmus” egy társadalmi szerződésen alapult az uralkodók és az alávetettek közt – ha az alávetettek hajlandóak alkalmazkodni, akkor az uralkodók kielégítik a fogyasztói igényeiket, és nem avatkoznak bele az állampolgárok magánéletébe. Így az anya gondozta család vált a kormányzati beavatkozásoktól érintetlen menedékké, és ez a trend csak erősödött, amikor a hatóságok visszavágták a női munkavállalást elősegítő programokat, mondván, azok sztálinista eltévelyedések. Így mind a magán-, mind a közbeszédben a hagyományos család vált a sztálinista terror antitézisévé.⁶⁷

⁶⁶ Kiváló írás a sztálinista Lengyelország női munkásairól Fidelis: *Women*, lásd a 6. végjegyzetet; Lebow: *Unfinished Utopia*, lásd a 6. végjegyzetet, 97–123; a női munkavállaláshoz európai összehasonlításban vö. Francisca de Haan: „Women as the Motor of Modern Life: Women's Work in Europe West and East since 1945”, in: Joanna Regulska and Bonnie G. Smith (eds.), *Women and Gender in Postwar Europe: From Cold War to European Union*, London 2012. Frappáns példa erre Anna Walentynowicz, aki később központi szerepet fog játszani a lengyel Szolidaritás-mozgalom létrehozásában. Sławomir Cenckiewicz: „Anna Solidarność: Anna Walentynowicz (1929–2010)”, in: *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, 9–10/2010, 185–207, 186.

⁶⁷ Vö. Barbara Evans Clements: „Continuities Amid Change: Gender Ideas and Arrangements in Twentieth Century Russia and Eastern Europe”, in: Teresa Meade and Merry E. Wiesner (eds.), *A Companion to Gender History*, Oxford 2004, 555–567, 562f.; Joanna Goven: *The Gendered Foundations of Hungarian Socialism: State, Society, and the Anti-Politics of Anti-Feminism, 1948–1990*, PhD dissertation, University of California, Berkeley 1993; Paulina Bren: *The Greengrocer and his TV: The Culture of Communism after the 1968 Prague Spring*, Ithaca, NY 2010, 164–169; Anna Schor-Tschudnowskaja: „Das Ideal der Frau: Eine qualitative Inhaltsanalyse sowjetischer 'Benimmbücher’”, in: Martina Ritter (ed.), *Zivilgesellschaft und Gender-Politik in*

Politikailag a nők nagyrészt az oldalvonalra voltak szorítva a Szovjet Blokkban. A Szovjetunióban a kései szocializmus idején a nők viszonylag nagy számban voltak jelen a nagyrészt teljesen hatalomnélküli helyi szovjetekben, de az arányuk sosem haladta meg a 29.3 százalékot a Szovjetunió Kommunista Pártjának tagságában, és a nagyjából három százalékot a Központi Bizottságban. 1945 és 1985 közt, amikor Gorbacsov hatalomra került, összesen egyetlen nő volt szovjet Politbüro tagjai közt, akinek szavazati joga volt.⁶⁸

Mindezekkel nem azt akarom mondani, hogy a nőknek nem volt hatásuk a Szovjetunió és a kelet-európai népköztársaságok történelmére. Malgorzata Fidelis, Katherine Lebow, Celia Donert és mások munkái megmutatták, hogy, hasonlóan a társadalom egészéhez, a nők is képesek voltak arra, hogy aláássák az állam azon törekvését, hogy ellenőrizze az állampolgárok életét, és közben felhasználták az állam szervezeteit, szubjektivitásait és a rendszer hézagait a saját céljaikra, vagy ha mást nem, legalábbis megmakacsolhatták magukat, így alakítva az államszocializmus történelmét.⁶⁹ De ahogy a társadalom egészének, úgy a nőknek a befolyása is közvetetten, a fennálló rendszer alatt vagy ellenében érvényesült, és nem a rendszeren belül.

Ellentétben tehát azzal, amit a disszidensek hangoztattak, a disszidensek nem támadták a hivatalos ideológia látszólagos feminizmusát: a disszidens aktivisták köreiben meglévő nemileg kódolt hierarchiák inkább hűen tükrözték azokat a hierarchiákat, amelyeket a szocialista rendszer alkotott meg. Sőt, mintha létezett volna még valamiféle hallgatólagos megegyezés is a disszidensek és a kormányaik közt a nemi szerepekről. Amikor a kelet- és közép-európai kommunista pártok visszavettek a sztálinista korszak ideológiai buzgalmából, a nemek egyenlőségét elősegítő intézkedéseket az elsők között vágta vissza. A legvilágosabb mód, amivel a magyarországi Kádár-rezsim megpróbálta elhatárolni magát a sztálinista korszaktól, épp az volt, hogy a családoknak nagyobb autonómiát biztosított. A hagyományos nemi szerepekkel megtévezett család újjászületése volt a

Russland, Frankfurt a. M./New York 2001, 67–96. A kommunista ideológia és társadalmi képzelet nemileg kódolt jellegéről vö. még Kenney: "Gender", lásd a 19. végjegyzetet, 403–406.

⁶⁸ Vö. Carol Nechemias: „Women’s Participation: From Lenin to Gorbachev”, és Joel C. Moses: “The Communist Era and Women: Image and Reality”, in: Wilma Rule and Norma C. Noonan (eds.), *Russian Women in Politics and Society*, Westport, CT/London 1996, 15–30, 31–39, a hivatkozott számok a 23. oldaltól kezdődően található; Evan Mawdsley and Stephen White, *The Soviet Elite from Lenin to Gorbachev: The Central Committee and its Members 1917–1991*, Oxford 2000, 252.

⁶⁹ Vö. Fidelis: *Women*, lásd a 6. végjegyzetet; Lebow: *Unfinished Utopia*, lásd a 6. végjegyzetet; Donert: *Women’s Rights*, lásd a 6. végjegyzetet.

középpontja a fogyasztói szocializmus felé való elmozdulásnak, írja Joanna Goven. Ennek a politikának fontos gazdasági okai voltak, de lényegi ideológiai dimenziói is – de beleavatkozni a családi életbe és annak nemileg kódolt felosztásába még a forradalmi kommunista állam mértékével mérve is túl radikális lett volna.⁷⁰

Padraic Kenney gender-szemponutú elemzése a lengyelországi gyári munkáról és Paulina Bren elemzése a nemi szerepek konstruálódásáról egy hetvenes évekbeli csehszlovák televíziósorozatban azt sejtetik, hogy hasonló üzeneteket közvetítettek ezek az országok is.⁷¹ Egy a hetvenes években igen népszerű csehszlovák televíziósorozat főszereplője nem egy hősies rohammunkás volt, hanem egy nő, aki „hősiesen” zsonglőrködött a kötelességeivel, amik abból adódtak, hogy egyedülálló anya és egy szupermarket vezető alkalmazottja is volt, és közben ez a nő szép lassan a szupermarket dolgozóinak körében is anyaszerű figurává vált. Ez a fajta szereplőalkotás, érvel Bren, azt tükrözi, hogy a nőket a kései szocializmusban miként kapcsolták össze szinte kizárólagosan csakis a szocialista családok gondozójaként betöltött szerepkörükkel.⁷²

A disszidensek persze nem igazán tettek különbséget a sztálinizmus és az államszocializmus későbbi fejleményei között. Míg a szovjet és kelet-európai rezsimek megpróbálták a sztálinizmus túlkapásaiként feltüntetni a családdal és a nemi szerepekkel való kísérletezést, sok disszidens ezeket a szocializmus egészével kapcsolta össze. De a hallgatólagos megegyezés, úgy tűnik, az volt, hogy az ideológiai kísérletezések számára a család tiltott terület. Másszóval, a disszidenciát jellemző nemileg kódolt hierarchiakat pontosan az a rendszer formálta, ami ellen a disszidencia lázadt.

Befejezés

Akármi is volt „1989”, a nők jogait tekintve nem volt nagy előrelépés. A demokratizálódás ugyan megteremtette a jogi és politikai intézményeket, amelyek keretei közt hatékonyabban lehetett fellépni ezekért a jogokért, de mindez egy – olykor igen heves – antifeminista kultúrában ment végbe, és olyan gazdasági feltételek közepette, amelyek megnehezítették a nemek egyenlőségét. Vannak kutatók, akik abban hisznek, hogy ez a helyzet egy túlnyomórészt férfiakból álló disszidens mozgalom eredménye, amely az univerzális emberi jogokhoz folyamodva szisztematikus hátrányba hozta a nők partikuláris jogaiért való küzdelmet. Ebben kétségkívül van valamennyi

⁷⁰ Vö. Goven: *Gendered Foundations*, lásd a 66. végjegyzetet.

⁷¹ Vö. Kenney: *Gender*, lásd a 19. végjegyzetet, 404–406.

⁷² Vö. Bren: *Greengrocer*, lásd a 66. végjegyzetet, 159–176.

igazság. Azok az ügyek, amelyek körül a hetvenes és nyolcvanas évek transznacionális diskurzusai megképződtek – kínzás és politikai bebörtönzés – szisztematikusan kizárták az elnyomásnak a genderrel kapcsolatos specifikus formáit. A hidegháború, amely a kelet–nyugati emberi jogi viták főbb kontextusát adja, szintén nem olyan közeg volt, ami ösztönözte volna a nők jogainak elismerését. A disszidensek úgy kezdték el megérteni az emberi jogi aktivizmust, mint a „természeti világ” visszanyerését, egy olyan világot, amelyet bemocskoltak és elnyomtak a hamis ideológiai projektek, és a feminizmust is elkezdték ilyen projektnek látni. De még ha a disszidencia nem is tett semmit azért, hogy változtasson a nemileg kódolt hierarchiakon, magukat ezeket a hierarchiakat a szocialista rendszerek hozták létre. A szocialista rendszerek még a sztálinista időkben is támogatták a hagyományos női szerepeket, a rezsimek vége felé pedig már kizárólagosan ezekkel a szerepekkel kapcsolták össze a nőket.

Ezért amikor megpróbáljuk megérteni, hogy a Szovjet Blokk disszidensei közt miért maradtak fenn ilyen tartósan a hagyományos nemi szerepek, nem szabad kritika nélkül ráhagyatkoznunk ezen rezsimek és a disszidensek önleírásaira. A Szovjet Blokk rezsimeji távolról sem voltak annyira inkluzívak gender-szempontról, mint amire a női munkavállalók számaránya, a gyermekgondozási létesítmények megléte vagy a liberális abortusztörvények következtetni engednek. És a disszidenseknek a feminizmus „utópisztikussága” iránti megvetése sem volt annyira éles szakítás a rezsimmel, mint ahogy ők azt hitték. Valójában egy hallgatólagos megegyezés állt fenn a disszidensek és a rezsimek között azt illetően, hogy az érzékelt nemi szerepek „természetesek”. Úgy tűnik, ez a konszenzus volt az, ami nagyban felelt azért, hogy az emberi jogok nyelvét használták a munkások, a vallásos és az etnikai csoportok védelmére is, de a nőkére nem.

Fordította: Horváth Györgyi